

Teoretyczne implikacje argumentu z autorytetu

Theoretical implications of the argument from authority

Теоретические импликации аргумента к авторитету

Теоретичні наслідки аргументу авторитету

O. PRZEMYSŁAW MICHOWICZ

Dr hab., prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

e-mail: przemyslaw.michowicz@upjp2.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5642-8522>

Streszczenie: Popularność odwoływania się do autorytetów, tak w doktrynie, jak i w orzecznictwie, wielu wydaje się działaniem wręcz rutynowym. Oczywistość powszechnego zastosowania argumentu z autorytetu w dyskursie prawniczym i argumentacji interpretacyjnej skłania ku teoretycznym poszukiwaniom racji powoływania się na wypowiedzi podmiotów ogólnie uznanych za autorytet oraz przesłanek jego zastosowania. Przedmiotowe rozważania koncentrują się zatem na analizie ogólnych założeń takiej formy argumentacji, która wciąż budzi zainteresowanie doktryny i teoretyków prawa mimo swojej potencjalnej logicznej wadliwości oraz wątpliwej nieskuteczności perswazyjnej. W kontekście ogólnych analiz technik argumentacyjnych stosowanych zwłaszcza w dyskursie prawniczym, szczególna uwaga poświęcona będzie mechanizmowi działania argumentu *ex auctoritate* w odniesieniu do doktryny i orzecznictwa.

Słowa kluczowe: interpretacja prawnicza, argumentacja prawnicza, logika praktyczna, dyrektywy interpretacyjne, argument *ex auctoritate*

Summary: The popularity of referring to authorities, both in doctrine and case law, makes it appear as an almost routine activity for many. The obviousness of the widespread use of the argument from authority in legal discourse and interpretive argumentation prompts a theoretical search for the rationale for invoking the statements of entities generally recognised as authority and the grounds for its application. These considerations therefore focus on an analysis of the general assumptions of this form of argumentation, which continues to attract the interest of the doctrine and legal theoreticians despite its potential logical flaw and questionable persuasive ineffectiveness. In the context of general analyses of argumentative techniques used especially in legal discourse, particular attention will be paid to the mechanism of the *ex auctoritate* argument in relation to doctrine and case law.

Key words: legal interpretation, legal argumentation, practical logic, interpretative directives, argument from authority

Резюме: Популярность ссылки на авторитет, как в доктрине, так и в судебной практике, многим кажется почти рутинным действием. Очевидность повсеместного использования аргумента к авторитету в юридическом дискурсе и интерпретационной аргументации побуждает к теоретическому поиску обоснования для ссылки на высказывания субъектов, общепризнанных авторитетами, и предпосылок для его применения. Таким образом, рассматриваемые соображения сосредоточены на анализе общих предпосылок такой формы аргументации, которая продолжает вызывать интерес правовой доктрины и теоретиков, несмотря на ее потенциальный логический изъян и сомнительную аргументационную неэффективность. В контексте общего анализа аргументативных техник, особенно используемых в юридическом дискурсе, особое внимание будет уделено механизму действия аргумента *ex auctoritate* применительно к доктрине и судебной практике.

Ключевые слова: юридическая интерпретация, юридическая аргументация, практическая логика, интерпретационные директивы, аргумент *ex auctoritate*

Резюме: Популярність покладатися на авторитет як у доктрині, так і в судовій практиці здається багатьом майже рутинною діяльністю. Очевидність широкого використання аргументу авторитету в юридичному дискурсі та інтерпретаційній аргументації спонукає до теоретичного пошуку обґрунтування посилянь на твердження суб'єктів, загально визнаних як авторитети, а також передумов його застосування. Тому ці міркування зосереджені на аналізі загальних припущень такої форми аргументації, яка продовжує привертати інтерес правової доктрини і теоретиків права, незважаючи на відсутність її логічного обґрунтування і сумнівну переконуючу ефективність. У контексті загального аналізу аргументативних технік, що використовуються зокрема, в юридичному дискурсі, особливу увагу буде приділено механізму дії аргументу *ex auctoritate* стосовно доктрини та судової практики.

Ключові слова: правове тлумачення, правова аргументація, практична логіка, інтерпретаційні директиви, аргумент *ex auctoritate*

[...] a legal argument is often understood to be a better legal argument just because someone has made it before, and a legal conclusion is typically taken to be a better one if another court either reached it or credited it on an earlier occasion [...]

F. Schauer, *Authority and Authorities*

Wprowadzenie

W nauce prawa teoria argumentacji jest bez wątpienia próbą ustalenia jego istoty poza znanymi i zastanymi już podejściami – naturalistycznym, pozytywistycznym czy realistycznym. W tym sensie prawo, rozumiane jako byt, jest nieustannie kreowane przez poznanie, a więc przez określony proces dociekania i ustalania, w którym uzasadnienie określonych racji lub decyzji ukierunkowane jest bądź na wzmocnienie żądania uznania tezy lub wsparcie samej tezy, bądź na wywołanie efektu w postaci uznania przez odbiorcę tak formułowanych poglądów, choćby w zakresie ich prawdziwości czy słuszności¹. W katalogu stosowanych przez prawników rodzajów argumentacji szczególne miejsce zajmuje argument *ex auctoritate* polegający na odwołaniu się do poważania i szeroko akceptowanego autorytetu, którego oponent nie śmie podważyć. Mimo powszechności jego użycia okazuje się, że kwerenda – dotycząca jego teoretycznych założeń i wynikających z nich konsekwencji zastosowania – w polskim piśmiennictwie nie została jeszcze wyczerpana².

¹ Por. J. Jabłońska-Bonca, K. Zeidler, *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa 2016, s. 129.

² Do wartościowych pozycji zaliczyłbym: R. Sarkowicz, *Autorytet a obiektywna interpretacja tekstu*, w: *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga jubileuszowa Profesora Marii Boruckiej-Arctowej*, red. G. Skąpska, M. Borucka-Arctowa, Kraków 1992, s. 199–201; J. Stelmach, B. Brożek, *Metody prawnicze: logika, analiza, argumentacja, hermeneutyka*, Kraków 2006, s. 230–235; J. Jabłońska-Bonca, *Argument z autorytetu w dyskursie prawniczym. Zarys tematu*, w: *Problemy współczesnego ustrojoznawstwa. Księga jubileuszowa Profesora Bronisława Jastrzębskiego*, red. J. Dobkowski, Olsztyn 2007,

Do ponownego zainicjowania niniejszych studiów przynagla zjawisko coraz częstszego powoływania się na argument *ad verecundiam* zarówno przez doktrynę, jak i orzecznictwo. Chociaż – jak się nierzadko okazuje – odwoływanie się do czyjegoś autorytetu może sprawiać wrażenie czynności banalnej, niemniej jednak zadaniem teoretyka prawa jest kwestionowanie tego, co większość uważa za banał (wszechobecna jego akceptacja) oraz mobilizowanie do podjęcia zasadnej i koniecznej krytyki tego, co szerokie grono odbiorców przyjmuje za oczywiste³.

Rozważania podjęte w przedmiocie zagadnienia będą się koncentrować wokół ogólnych założeń argumentu *ex auctoritate* oraz jego teoretycznych implikacji w kontekście argumentacji interpretacyjnej stosowanej najczęściej przez doktrynę i orzecznictwo⁴.

1. αὐτὸς ἔφα⁵

Jest bezsporne, że odwoływanie się do opinii autorytetów jest nieuniknionym elementem racjonalnego argumentowania własnych poglądów i/lub przekonań. Trudno również podawać w wątpliwość fakt, że akceptacja wypowiedzi o charakterze eksperckim, a więc poleganie na opinii autorytetów, jest ściśle powiązane z zagrożeniami racjonalności procesu argumentowania, bowiem właściwe zastosowanie lub trafna ocena poprawności argumentu *ex auctoritate* implikuje zdolność rozpoznawania wiarygodności lub nieprawdziwości formułowanych poglądów

s. 108–115; M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Warszawa 2010, s. 315–325; J. Stelmach, B. Brożek, *Sztuka negocjacji prawniczych*, Warszawa 2011, s. 74; K. Kukuryk, *Argument ex auctoritate w argumentacjach prawniczych*, w: *Etyka zawodów prawniczych w praktyce. Relacje na sali rozpraw*, red. G. Borkowski, Lublin 2013, s. 243–254; M. Romanowicz, *Argument z autorytetu w dyskursie sądowym – próba wyjaśnienia*, w: *Wykładnia Konstytucji. Inspiracje, teoria, argumenty*, red. T. Stawecki, J. Winczorek, Warszawa 2014, s. 483–515; P. Sękowski, *Formalne aspekty argumentu z autorytetu*, *Bibliotheca Philosophica* 2016, nr 1, s. 41–50; B. Pretkiel, *Argument z autorytetu eksperta na przykładzie instytucji biegłego w polskim postępowaniu sądowym*, rozprawa doktorska, Warszawa 2018, rozdz. I; *Łacińska terminologia prawnicza*, red. J. Zajadło, Warszawa 2020, rozdz. VI, s. 232–234; P. Jabłoński, *Argument z autorytetu*, w: *Warsztaty prawnicze. Logika praktyczna z elementami argumentacji prawniczej*, red. W. Gromski i in., wyd. 3, Bielsko-Biała 2021, s. 174–181; B. Witkowska-Maksimczuk, *Argumentacja erystyczna. Analiza logiczna wybranych sofizmatów*, Warszawa 2021, s. 42–57.

³ Por. B. Celano, *La teoria del diritto di Hans Kelsen. Una introduzione critica*, Milano 1999, s. 142–143.

⁴ O sile perswazji argumentu z autorytetu we współczesnych systemach prawnych informuje G. Tarello, *L'interpretazione della legge*, Milano 1980, s. 55.

⁵ Uczniowie Pitagorasa, powołując się na zdanie swojego mistrza, używali tego zwrotu jako ostatecznego argumentu w dyskusji. Por. S. Kalinkowski, *Aurea dicta. Złote słowa*, Warszawa 1997, s. 114.

dów. Innymi słowy: sam fakt, że pewien autorytet przedstawił ogląd sprawy w określony sposób, nie powoduje, że taki komunikat jest samoczynnie prawdziwy. Z punktu widzenia logiki dedukcyjnej, argument z autorytetu jest powszechnie kategoryzowany jako błąd⁶, i – być może właśnie z tego powodu – okrył się niechlubną sławą „najsłabszego argumentu”⁷. Tak postawiona teza nie uprawnia jednak do jego całkowitego odrzucenia i negatywnej oceny w procesie argumentacji, ponieważ, z zastrzeżeniem spełnienia pewnych przesłanek, czyjaś wypowiedź na temat X może stanowić zasadną rację, by mniemać o prawdopodobieństwie lub wysokim prawdopodobieństwie prawdziwości X. Wydaje się, że wspomnianym kryterium uznania wiarygodności formułowanych twierdzeń jest wiedza eksperta wypowiadającego osąd. Dla przykładu: nie domaga się większego uzasadnienia fakt, że sformułowany przez poważanego w środowisku naukowym historyka pogląd historiograficzny jest wystarczającą racją, by uważać taką opinię za prawdziwą. Inaczej byłoby w przypadku, gdyby ten sam historyk próbował wypowiadać się „z autorytetem” w zakresie astrofizyki bądź medycyny. Interesuje nas oczywiście pierwsza hipoteza, w której wypowiadający się badacz jest autorytetem teoretycznym, co czyni go takim fakt, że zwerbalizowana przez niego teza (poparta zdobytą wiedzą i wieloletnim doświadczeniem) jest prawdziwa lub przynajmniej wykazuje cechy prawdopodobieństwa i wiarygodności⁸. Ponadto obok autorytetów teoretycznych, w piśmiennictwie wyróżnia się także te o charakterze praktycznym⁹, których specyfika wyraża się w tym, że formułowane przez nie tezy są wystarczającym powodem, aby uważać je za motyw słusznego działania. Klasycznym przykładem obrazującym działanie autorytetu praktycznego są relacje zachodzące między dziećmi a rodzicami. Uogólniając jeszcze bardziej: zasadniczo w każdej strukturze o charakterze hierarchicznym fakt, że przełożony nakazuje swojemu podwładnemu wykonanie poleconego zadania, jest wystarczającą racją do tego, aby podwładny je wypełnił. Podobnie jak w pierwszym przypadku, odwołanie się

⁶ Por. M. Koszowy, K. Budzyńska, *Strategie retoryczne, techniki komunikacyjno-poznawcze, błędy i sofistymaty*, Warszawa 2015, s. 6.

⁷ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, 1.1, 8 ad 2, t. 1. *O Bogu*, tłum. P. Belch, Londyn 1975, s. 38.

⁸ „Gdy ludzie są wyniesieni do wysokich godności, to wszelkie uchybienie ich godności ze strony innych i stawianie ich autorytetu pod znakiem zapytania jest uważane za uchybienie i brak należnego szacunku. [...] Każdy, kto swe poglądy opiera na takich autorytetach, mniema, że ze względu na nie powinien być górą w sporze i gotów jest nazwać zuchwalcem tego, kto przeciw niemu wystąpi. Myślę, że można to nazwać *argumentum ad verecundiam*”, J. Locke, *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, tłum. B.J. Gawecki, t. 2, Warszawa 1955, s. 440–441.

⁹ Zob. P. Soper, *The Ethics of Deference*, Oxford 2002, s. 35–38; S. Shapiro, *Authority*, w: *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*, red. J. Coleman, S. Shapiro, Oxford 2002, s. 398–402; G. Lamond, *Persuasive Authority in the Law*, *The Harvard Review of Philosophy* 2010, t. 17, s. 16–35.

do autorytetu praktycznego jest dość ograniczone, jako że pracodawca (zwierzchnik) może domagać się tego typu podległości od pracownika jedynie w ramach świadczonej mu przez pracownika usługi. Z powyższego wynika, że autorytet teoretyczny jest oparty na wiedzy eksperckiej, ten praktyczny zaś wynika wyłącznie z hierarchicznej zależności.

W jakimś sensie powoływanie się na argument z autorytetu jest ciągłym od-twarzaniem pewnej społecznie ustalonej formy międzyludzkich relacji; jest po-niekąd argumentem „bez względu na treść”¹⁰, bowiem w hipotezie odwołania się do [a] autorytetu teoretycznego bądź [b] praktycznego, meritum [a₁] prawdo-podobieństwa formułowanych poglądów lub [b₁] racji właściwego działania jest irrelevantne. Tym, co wiąże lub obli-guje, jest wypowiadający się podmiot. Warto również podkreślić, że powoływanie się na argument z autorytetu nie jest (i nie może być) kategori-cznym nakazem [a₂] przyjęcia wiarygodności określonych przekonań lub [b₂] dokonania umówionej czynności, ponieważ autorytet [a₃] może wypowiadać się w sprawach wykraczających poza obszar zdobytej specjali-zacji lub [b₃] domaganie się działania może kolidować z innymi, tj. egzystencjal-nie ważniejszymi racjami.

Jeśli zatem odniesienie się do autorytetów jest zjawiskiem zupełnie powszech-nym, dotyczącym zasadniczo każdego sektora życia społecznego, tym bardziej jest ono widoczne w interpretacyjnym dyskursie prawniczym¹¹. Mówiąc inaczej: jeśli określona teza interpretacyjna dotycząca normy prawnej uzyskała szeroką akcep-tację w efekcie odwołania się do argumentu *ex auctoritate*, może to oznaczać, że powoływanie się na wiedzę tegoż eksperta nosi znamiona argumentu interpreta-cyjnego, i tym samym jest określoną interpretacją prawa¹². Powszechność takiego zabiegu (a może wręcz rutyna) obli-guje do głębszych analiz przedmiotowej tema-tyki, nawet jeśli argument z autorytetu, w swej teoretycznej warstwie, nie zyskuje większego zainteresowania przynajmniej części szanowanej doktryny¹³.

¹⁰ Por. H.L.A. Hart, *Commands and Authoritative Legal Reasons*, w: *Essays on Bentham. Jurisprudence and Political Theory*, red. H.L.A. Hart, Oxford 1982, s. 243–268.

¹¹ Wyrażenie „dyskurs prawniczy” rozumiem za: F. Przybylski-Lewandowski, *Dyskurs prawniczy*, w: *Leksykon retoryki prawniczej*, red. P. Rybiński, K. Zeidler, wyd. 2, Warszawa 2018, s. 35–36.

¹² Nie chodzi oczywiście o opinię biegłego uważaną jako środek dowodowy (por. G. Carlizzi, *La valutazione della prova scientifica*, Milano 2019, s. 249), ale o zdanie doktryny lub utrwaloną linię orzeczni-czą.

¹³ Zob. R. Guastini, *L'interpretazione dei documenti normativi*, Milano 2004; D. Canale, G. Tuzet, *La giustificazione della decisione giudiziale*, Torino 2020.

2. Interpretacja i argumentacja prawnicza

Przez interpretację prawną rozumiem intelektualną operację, której celem jest przypisanie właściwego (słusznego) znaczenia dyspozycji zawartej w źródle prawa. Przyjmując tradycyjny koncept pojęcia interpretacji, sens nadany dyspozycji nazywamy normą. Jest ona zatem rezultatem interpretacji pewnej dyspozycji lub ich wielości. Zważywszy na dwuznaczność terminu interpretacja, który semantycznie może utożsamiać się bądź [a] z czynnością interpretowania lub [b] rezultatem tejże czynności¹⁴, dopuszczalnym jest twierdzenie, że norma zostaje wyróżniona [a₁] w procesie interpretacji, jak również [b₁] jest równoznaczna z dokonaną interpretacją. Elementarną strukturę [b₁] można zapisać w następujący sposób: D oznacza N lub N przyjmuje znaczenie D (tj. N jest wyrażona przez D), w którym N jest oczywiście normą wyrażającą znaczenie dyspozycji D, które zostało wyszczególnione dzięki procesowi interpretacji. Innymi słowy: mamy do czynienia z tezą interpretacyjną, według której N jest możliwą interpretacją D (mowa o normach wyrażonych) pod warunkiem, że taka operacja dokonała się z poszanowaniem określonych kryteriów ocenianych jako relewantne, dopuszczalne, akceptowalne czy wręcz obligatoryjne w kręgu danej kultury prawnej. Jest to zatem obszar argumentacji prawniczej lub, jeszcze ściślej mówiąc, argumentacji interpretacyjnej. Argumentować bowiem znaczy tyle, co dostarczać istotnych racji wspierających pożądaną konkluzję. Argumentacja prawnicza, rozumiana dalej jako argumentacja interpretacyjna, służy zatem ukazaniu, że norma (rezultat interpretacji) utożsamia się znaczeniowo z dyspozycją oraz że jej znaczenie zostało prawnie rozpoznane (jako możliwe, prawdopodobne, najwłaściwsze lub jako jedyne słuszne) według ustalonych standardów dominujących w określonej kulturze prawnej.

Praktyka dostarcza nadto i takich przykładów, według których D oznacza N ze względu na A, gdzie A oznacza określony rodzaj argumentowania. Zazwyczaj nie jest on kłopotliwy, bowiem znajduje częste zastosowanie w hipotezach powszechnie uważanych za oczywiste, tj. niewymagających użycia argumentu wzmacniającego interpretowany pogląd bądź formułowaną tezę¹⁵. Inaczej jest natomiast, kiedy

¹⁴ Por. J. Wróblewski, *Rozumienie prawa i jego wykładnia*, Warszawa 1990, s. 56 i n.

¹⁵ W takich przypadkach znajduje zastosowanie zasada ekonomii argumentacji, według której uzasadnienie powinno być poparte określonymi argumentami za każdym razem, kiedy interpretator mierzy się z poglądami wzbudzającymi zasadne kontrowersje. Zob. L. Gianformaggio, *Logica e argomentazione nell'interpretazione giuridica, ovvero i giuristi presi sul serio*, w: *Interpretazione e decisione. Diritto ed economia*, red. F. Gentile, Milano 1989, s. 43; E. Diciotti, *Interpretazione della legge e discorso razionale*, Torino 1999, s. 232, 250–251; E. Diciotti, *Verità e certezza nell'interpretazione della legge*, Torino 1999, s. 66–67.

interpretator mierzy się z wielością możliwych znaczeń tej samej dyspozycji, a więc konfrontuje się z mnogością możliwych do zastosowania norm według następującego schematu: D oznacza N_1 aniżeli N_2, N_3, N_4 itd., ze względu na A_1 . Taka hipoteza interpretacyjna, tj. wielość możliwych do zastosowania norm, obliuguje interpretatora do właściwego ich uzasadnienia, które powinno jednak pozostawać w ścisłym związku z użytym argumentem interpretacyjnym. Dlatego należy zauważyć, że jeśli osiągalne są alternatywne znaczenia normy (N_2, N_3, N_4 itd.), oznacza to najprawdopodobniej dostępność innych (równie ważnych) argumentów interpretacyjnych wspierających uzasadnienia tychże znaczeń. Wynika stąd zatem, że wyżej opisane rozumowanie (będące *de facto* tezą interpretacyjną) ilustruje świadomy wybór znaczenia N_1 względem innych możliwych znaczeń. Dokumentuje jednocześnie domniemaną preferencję wyboru argumentu A_1 na niekorzyść tych konkurencyjnych lub opcjonalnych według wzoru: powinno preferować się A_1 aniżeli A_2, A_3, A_4 itd. (które uzasadniałyby N_2, N_3, N_4 itd.). Wybór A_1 domaga się z kolei koniecznego uzasadnienia, choć nie służy bezpośrednio ustaleniu znaczenia interpretowanej dyspozycji; chodzi raczej o wskazanie racji, dla których właśnie ten argument, a nie inny został użyty w rozumowaniu interpretacyjnym (preferuje się A_1 aniżeli A_2, A_3, A_4 itd., *ponieważ...*).

3. Argumentacja interpretacyjna

Jest bezsporne, że każda kultura prawna dopuszcza lub wyklucza wykorzystanie niektórych argumentów w procesie interpretacji prawa, definiując je niekiedy jako dozwolone czy wręcz niegodziwe¹⁶, choć trudno mówić o istnieniu pewnego zamkniętego katalogu możliwych do użycia argumentów. W pewnych porządkach prawnych kontynentalnej Europy ustawodawca zdecydował się ustalić w formie paradygmatu niektóre ogólne zasady interpretacji¹⁷, mimo że ich zdecydowana większość pochodzi „z praktyki” i od praktyków. Dokumentują to ci spośród teoretyków prawa, którzy – świadomi złożoności zagadnienia i potencjalnych konsekwencji – zgrupowali dyrektywy wykładni prawa, tworząc *de facto* ich długie

¹⁶ W kanonicznym porządku prawnym istnieje pojęcie dowodu niegodziwego. O jego procesowym dopuszczeniu i użyteczności decyduje sędzia; por. R. Sobański, *Czy dokumenty prywatne zdobyte w sposób niegodziwy są dopuszczalne jako dowody w kanonicznym procesie o nieważność małżeństwa?*, *Ius Matrimoniale* 2003, t. 14, nr 8, s. 134.

¹⁷ Chodzi o art. 12 przepisów wstępnych włoskiego kodeksu cywilnego, jak również o art. 1 szwajcarskiego kodeksu cywilnego i art. 3 hiszpańskiego kodeksu cywilnego.

spisy¹⁸, lub wyodrębnili trzy tradycyjne kategorie interesujących reguł, wśród których dominują te o charakterze językowym, systemowym i funkcjonalnym (teleologicznym)¹⁹. Są przykładem próby aposteriorycznej racjonalizacji praktycznych działań interpretatorów. Ich poznawcza, porządkująca, a czasami i krytyczna funkcja jest jeszcze nie w pełni doceniona. W praktycznym zastosowaniu wykazują swoistą elastyczność, wzajemnie na siebie oddziaływując, czego przykładem jest użycie argumentu psychologicznego, tj. poszukiwania zamysłu ustawodawcy, który – rozumiany w swej „warstwie obiektywnej” („wola prawodawcy”) – może przybrać formę dyrektywy teleologicznej. Ta z kolei jawi się jako argumentacja odwołująca się do ogólnych zasad prawa, które – o ile przyjmują postać konstytucyjnych zasad prawa – stają się przykładami interpretacji „zgodnej z konstytucją”. Nierzadkie pokrywanie się dyrektyw interpretacyjnych może być spowodowane ich swobodnym, nieprecyzyjnym czy pospiesznym zastosowaniem, choć nie można wykluczyć, że w niektórych przypadkach mogą się przeplatać. Oznacza to, że nazbyt usztywnione posługiwanie się nimi może się okazać zwodniczym uproszczeniem²⁰.

W praktyce jednak, w celu wzmocnienia formułowanych poglądów, interpretator odwołuje się nie do jednego, lecz do kilku argumentów i tym samym korzysta z „argumentacji zbieżnej”²¹. Pod względem formalnym nie budzi zastrzeżenia fakt, że interpretator, posiłkując się różnymi, lecz konwergentnymi argumentami, wzmacnia kreowany przez siebie pogląd przede wszystkim dlatego, że [a] przyjęcie

¹⁸ C. Perelman, *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*, Paris 1979, s. 55–59 (podaje ich 10); G. Tarello, *L'interpretazione della legge*, rozdz. VIII (wyróżnia 15 zasad); R. Summers, M. Taruffo, *Interpretation and Comparative Analysis*, w: *Interpreting Statutes. A Comparative Study*, red. N. MacCormick, R. Summers, London 1991, s. 464–465 (wyliczają 11 dyrektyw); E. Diciotti, *Interpretazione della legge...*, (wykazuje ich 20); L. Lombardi Valluri, *Corso di filosofia del diritto*, Venezia 1981, s. 55–57 (24 dyrektywy); P. Chiassoni, *Tecnica dell'interpretazione giuridica*, Torino 2007, s. 80–96 (wspomina o aż 25 zasadach). Na gruncie polskim przedmiotowa literatura jest równie obfita, szczególnie cenne są prace: R. Piszko, *Zasady techniki prawodawczej w praktyce wykładni prawa*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2002, t. 54, z. 1, s. 26–35 (6 dyrektyw); M. Zieliński, *Wykładnia prawa...*, s. 72–86 (9 zasad); Z. Pulka, *Wykładnia prawa*, w: *Wprowadzenie do nauk prawnych*, red. A. Bator, Warszawa 2016, s. 288–312 (15 zasad); M. Koszowski, *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa*, Warszawa 2019, s. 203–207 (8 zasad).

¹⁹ Dla przykładu L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2010, *passim*; Z. Pulka, *Dyrektywy interpretacyjne*, w: *Wprowadzenie do nauk prawnych*, s. 267–269; J. Nowacki, Z. Tabor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2020, s. 300–307; N. MacCormick, *Argumentation and Interpretation in Law*, *Ratio Juris* 1993, t. 6, nr 1, choć R. Alexy dołącza jeszcze jedną kategorię dyrektyw praktycznych i ogólnych w: *Interpretazione giuridica*, w: *Enciclopedia delle scienze sociali*, t. 5, Torino 1996.

²⁰ Zob. M. Troper, *Cos'è la filosofia del diritto*, Milano 2003, s. 86; M. Barberis, *Pluralismo argomentativo. Sull'argomentazione dell'interpretazione*, *Etica & Politica* 2006, nr 1, s. 6.

²¹ Por. A. Iacona, *L'argomentazione*, Torino 2005, s. 38–39.

takiej interpretacji może skutkować jego powszechniejszą akceptacją z racji łączenia w sobie różnych punktów widzenia i że – [b] w przypadku kontestacji czy wręcz obalenia niektórych twierdzeń ustalonych w oparciu o zastosowanie niektórych argumentów – podnoszony pogląd wciąż pozostaje uzasadniony, ponieważ został wsparty niekwestionowanymi argumentami. Efektywne prezentowanie argumentacji prawniczej dowodzi, że w procesie interpretacji prawa należy odróżnić argumenty mocne od słabych, przy czym przez te pierwsze rozumie się ich zdolność do samodzielnego uzasadnienia pożądaných konkluzji, zaś w drugim przypadku ma się do czynienia z koniecznością posiłkowania się innymi racjami, np. „zbieżnymi”²². Korzystanie z tzw. mocnych argumentów jest działaniem bardzo pożądanym, wręcz koniecznym i dokumentuje dotrzymanie najlepszych standardów argumentowania interpretacyjnego (*the best practices*). W przypadku zastosowania tzw. argumentów słabych, ich użycie może czynić prezentowany pogląd bardziej prawdopodobny, kompletny, nawet elegancki, lecz interpretator nie jest zazwyczaj zobowiązany do wspomagania się nimi.

Charakterystyczne własności argumentów powodują również i to, że w niektórych przypadkach/kontekstach o tym samym argumencie można powiedzieć, że jest słaby lub mocny. Dla przykładu: zastosowanie argumentu teleologicznego, który – co do zasady – jest argumentem mocnym, wykazuje cechy swej „mocy” wyłącznie wtedy, gdy *ratio legis* lub intencja ustawodawcy jawią się jako racje ewidentne; może być natomiast uważany za słaby za każdym razem, kiedy *ratio legis* lub promowana przez interpretatora intencja ustawodawcy jest mało prawdopodobna lub nie została odtworzona w zgodzie z przyjętymi rygorami interpretacji.

Nie można ponadto wykluczyć, że niektóre argumenty wykazują tendencję do „osadzania się” w innych. Dla przykładu, argument „stałości terminologicznej” (według którego ten sam termin używany w aktach prawnych hierarchicznie różnych posiada identyczne znaczenie) lub „niestałości terminologicznej” (według którego ten sam termin używany w aktach prawnych hierarchicznie różnych posiada odmienne znaczenia) może znaleźć swe zastosowanie w argumencie psychologicznym, tj. woli ustawodawcy²³. W takim przypadku domniemana wola ustawodawcy skłania interpretatora do zachowania stałości bądź niestałości znaczeniowej określonych pojęć.

²² Przypadkiem granicznym słabego argumentu interpretacyjnego jest argument *ab absurdo*, bowiem funkcjonuje zasadniczo *in via negativa* i jest używany w celu podważenia prezentowanych poglądów, wykazując ich niedorzeczność. To oznacza niemożliwość uzasadnienia *in via positiva* określonej tezy interpretacyjnej.

²³ Por. A. Borowicz, *Argument interpretacyjny odwołujący się do woli rzeczywistego prawodawcy*, *Studia Prawno-Ekonomiczne* 2009, t. 79, s. 20–21.

4. Autorytet epistemiczny i systemowy

Jest bezsporne, że posługiwanie się elementami techniki erystycznej, jaką bez wątpienia jest argument z autorytetu, oznacza akceptację uzasadnionego poglądu sformułowanego w efekcie interpretacji wyłącznie na podstawie wypowiedianych przez podmiot poglądów²⁴. Utrzymując, że dyspozycja D może być interpretowana w sensie N_1 i N_2 wyłącznie przez sam fakt, że wypowiadający się interpretator określił treść i brzmienie N_1 jako poprawne, powoduje uznanie treści N_1 za właściwą. Schemat logiki powyższego argumentowania obnaża jednak jej słabe strony, bowiem jej elementem istotnym nie jest próba uzasadnienia określonego poglądu za pomocą interpretacji *per relationem* (w odniesieniu do argumentów przytoczanych przez innych), lecz sam fakt wypowiedzianego przez kogoś sądu. Mimo zasadnych zastrzeżeń, logika tego rozumowania posiada znamiona komunikatu wiarygodnego, co czyni go takim nie tyle właściwą oceną wypowiadającego się podmiotu (wiedza ekspercka, doświadczenie, powszechne poważanie w branżowym środowisku), co bardziej fakt, że przywoływany podmiot-autorytet jest również interpretatorem. Innymi słowy: należy podkreślić, że logika argumentu *ex auctoritate* rządzi *de facto* innymi dyrektywami interpretacyjnymi (np. argumentem psychologicznym lub z woli legislatora), ponieważ interpretator, proponując znaczenie danej dyspozycji, wzmacnia wiarygodność swej interpretacji tym, że owe znaczenie pozostaje w całkowitej zgodności z intencją ustawodawcy. Oznacza to, że interpretator przywołuje poprzednią (tj. precedensową) interpretację. To z kolei daje asumpt do stawiania pytań dotyczących precyzyjnego określenia roli orzeczeń sądów najwyższych, zwłaszcza względem własnych składów (związanie horyzontalne czy argument z autorytetu)²⁵; ta tematyka wykracza jednak poza możliwości niniejszych rozważań.

Jak zauważono wyżej, racja zastosowania argumentu z autorytetu dotyczy osoby, której interpretator przypisuje rolę autorytetu. Innymi słowy, wiarygodność jej poglądów ocenia się nie w oparciu o ich prawdopodobieństwo, lecz o pozytywną ocenę określonych własności tej osoby. W literaturze szeroko opisującej fenomen powszechności wskazywania na taki autorytet nazywa się go autorytetem

²⁴ Zob. F. Schauer, *Authority and Authorities*, Virginia Law Review 2008, t. 94, nr 8; tenże, *Thinking Like a Lawyer*, London 2009; G. Lamond, *Persuasive Authority...*; F. Shecaira, *Legal Arguments from Scholarly Authority*, Ratio Juris 2017, t. 30, nr 3.

²⁵ Zob. R. Guastini, *Precedenti interpretazioni*, w: *Il vincolo giudiziale del passato. I precedenti*, red. A. Carleo, Milano 2018, s. 87; M. Romanowicz, *Utrwalona linia orzecznicza jako argument z (własnego) autorytetu sądowego*, w: *Rola orzecznictwa w systemie prawa*, red. T. Giaro, Warszawa 2016, s. 173–201.

epistemicznym, różnym od tego systemowego²⁶. W pierwszym przypadku mowa o podmiocie cieszącym się znaczącą wiedzą (*expertise*) w określonej dyscyplinie wiedzy, a więc – w niniejszych rozważaniach – w naukach prawnych. Mowa oczywiście o doktrynie, a więc o nieoficjalnej interpretacji norm i przepisów dokonywanej przez podmioty pozbawione kompetencji władczych. Pozostaje bezsporne, że w procesie argumentowania obficie przytacza się opinie doktryny, zgodnie z łacińską paremią *tantum valet auctoritas, quantum valet ratio*. Czyni się tak również po to, aby prezentowane poglądy stanowiły dodatkowy argument wzmacniający formułowaną tezę, co do której interpretator nie ma wątpliwości w kwestii jej prawdziwości i słuszności. Nadto odwołaniu się do autorytetu epistemicznego towarzyszy obecność innych argumentów, które razem tworzą argumentację konwergentną (*v. supra*). Odniesienie do autorytetu epistemicznego pełni zatem rolę zdecydowanie subsydiarną nie tylko wtedy, gdy przytaczane są poglądy doktryny obowiązujące w ramach jednolitego systemu *civil law*, lecz także gdy odzwierciedlają praktykę prawniczą w innych kontekstach kulturowo-ustrojowych²⁷.

Autorytety systemowe z kolei utożsamiają się z organami stosującymi prawo, tj. z oficjalnymi podmiotami decyzyjnymi o charakterze władczym i zdolnymi do autorytatywnego rozstrzygnięcia kontrowersji. Charakterystycznym przykładem odwoływania się do autorytetów systemowych są precedensy sądowe, nawet w przypadku nieobowiązania w danym porządku prawnym doktryny precedensu wiążącego²⁸. Posiłkowanie się autorytetem systemowym w procesie argumentacji prawniczej swój fundament upatruje nie tyle w wartościach natury epistemologicznej, co bardziej praktycznej, bowiem mogą istnieć przesłanki etyczno-polityczne zdolne do uznania przez interpretatora istotnego znaczenia tego typu interpretacji prawa. Jest bezsporne, że organy sądowe (lub administracji publicznej) aplikujące prawo są gwarantem ciągłości interpretacji prawa w sensie ustalenia jednolitej linii orzeczniczej zapewniającej z kolei jego pewność, przewidywalność wyrokowania czy równość traktowania stron zgodnie z przyjętymi standardami konstytucyjnego państwa prawa. Racją odwołania się do autorytetu systemowego jest również i to, że niektórym oficjalnym interpretatorom przyznaje się instytucjonalną (autentyczną)

²⁶ Zob. G. Pino, *Ex auctoritate*, *Diritto & Questioni pubbliche* 2022, t. 22, nr 1, s. 293–295; A. Jakubowski, S. Gajewski, *Argument z linii orzeczniczej w orzecznictwie sądów administracyjnych*, Warszawa 2015, s. 42–50.

²⁷ G. de Vergottini określa taką technikę argumentacją komparatystyczną. Szerzej w: *Oltre il dialogo tra le Corti. Giudici, diritto straniero, comparazione*, Milano 2010, *passim*. Zob. M. Taruffo, *Precedente e giurisprudenza*, Napoli 2007, s. 31–36.

²⁸ Interesujące rozważania prezentuje L. Morawski, *Czy precedens powinien być źródłem prawa?*, w: *W kręgu problematyki władzy, państwa i prawa. Księga jubileuszowa w 70-lecie urodzin Profesora Henryka Groszyka*, red. J. Malarczyk, Lublin 1996, s. 187–202.

funkcję jednolitej interpretacji prawa (*nomofilachia*), za którą powinni podążać inni stosujący prawo²⁹. Ponadto ich osądowi poddawane są kwestie bezpośrednio związane z rozwiązaniem sporu, a odnoszące się w pierwszej kolejności do autorytatywnej interpretacji tekstu prawnego, będącego podstawą ich pewnego działania i wyrokowania. W efekcie rozstrzygnięcia oparte na zinterpretowanym znaczeniu aktów prawnych (zwłaszcza orzeczenia sądów ostatnich instancji) determinują rozstrzygnięcia przyszłych wyroków, niekoniecznie wprost i bezpośrednio dotyczących rozpoznanej sprawy. Nierzadko interpretacja prawa dokonywana na użytek konkretnego wyroku staje się później częścią języka prawniczego³⁰. Doniosłość i ciężar takiej interpretacji mogą sprawić, że w procesie argumentowania odwołanie się do autorytetu systemowego będzie jedynym wystarczającym argumentem, tj. argumentem mocnym.

5. Mechanizmy działania argumentu z autorytetu

Argumentacja prawnicza stwarza możliwość szerszego oglądu na określony problem, a jednocześnie, zrywając z dogmatycznymi założeniami posługiwania się sylogizmem, domaga się większego wysiłku intelektualnego. Analiza teoretycznych założeń argumentu odwołującego się do autorytetu uprawnia do kilku wstępnych obserwacji.

Pierwsza zamyka się w stwierdzeniu, zgodnie z którym argument z autorytetu pełni funkcję metaargumentu interpretacyjnego. Praktyka interpretacyjna dowodzi, iż interpretator odwołuje się w procesie argumentacji do faktu, że inny interpretator (np. poważany autorytet systemowy) wyszczególnił *ratio legis*, na podstawie której zaproponował interpretację teleologiczną określonej dyspozycji. W takiej hipotezie

²⁹ Por. L. Leszczyński, *Ujednolicanie orzecznictwa a precedens w sądowym stosowaniu prawa*, w: *Jednolitość prawa sądowego cywilnego a jego odrębności krajowe*, red. M. Sawczuk, Lublin 1997, s. 227; R. Hauser, J. Trzciniński, *Prawotwórcze znaczenie orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, Warszawa 2008, passim; K. Grotkowska, *Problematyka argumentu z linii orzeczniczej*, w: *Refleksyjność w prawie. Inspiracje*, red. J. Karczewski, M. Żuralska, Warszawa 2015, passim.

³⁰ „Any claim about what aspects of a text or its production contribute to legal content must rest heavily on an account (either a description or some kind of interpretation) of the actual practice of legal officials in ascribing legal content to texts [...] the legal meaning of legal texts are determined ultimately if not entirely by the practices of legal officials”; J. Goldsworthy, *The Real Standard Picture, and How Facts Make It Law: A Response to Mark Greenberg*, *The American Journal of Jurisprudence* 2019, t. 64, nr 2, s. 175.

argumentacja interpretacyjna polega na zastosowaniu argumentu teleologicznego osadzonego w argumencie z autorytetu, bowiem przesłanką wyboru określonej linii interpretacyjnej jest fakt jej zgodności z *ratio* już wyartykułowaną przez szanowany sąd (motyw, dla którego tylko ta *ratio* jest właściwa). Podobny mechanizm zachodzi w przypadku, gdy dana teza lub konstrukcja dogmatyczna (dotycząca np. istoty jakiejś instytucji prawnej) została przedstawiona jako teza sformułowana przez autorytet epistemiczny bądź systemowy: mamy zatem do czynienia z argumentem o charakterze dogmatycznym osadzonym w argumencie z autorytetu. Podobnych kombinacji może być więcej.

Drugie spostrzeżenie dotyczy ciężaru argumentu *ex auctoritate*. Pozostaje bezsporne, że – w zależności od kultury prawnej i determinujących ją przesłanek – odnośnienie się do autorytetu prawnego może ulegać zmianie. W piśmiennictwie podnosi się³¹, iż wykładnia doktrynalna mająca określony wpływ na praktykę prawniczą, tak jak i waga prezentowanych przez nią racji są bardzo doceniane w kulturze prawnej niemieckiej, amerykańskiej i polskiej, mniej w porządku prawnym francuskim i brytyjskim³². Analogicznie rzecz ma się w sytuacji powoływania się na autorytet systemowy w takim znaczeniu, że współcześnie trudno wyobrazić sobie orzeczenie sądu, który uzasadniając wyrok, nie wskazywałby jednolitej linii orzeczniczej lub przynajmniej preferowanego kierunku wyrokowania w przypadku występujących rozbieżności interpretacyjnych³³ lub innych trudności. Oznacza to, że fakt wskazania autorytetu systemowego jako argumentu w dyskursie prawniczym oraz praktyce może być jedynym i wystarczającym uzasadnieniem interpretowanej kwestii. Tego samego nie można jednak powiedzieć o argumencie epistemicznym, który zazwyczaj jest częścią argumentacji zbieżnej (*v. supra*). Ponadto ciężar argumentu z autorytetu zależy będzie od innych zmiennych czynników, takich jak liczba konsultowanych autorytetów, ich jakość/prestiż, faktor czasu (wydaje się, że większy posłuch mogą uzyskać poglądy uwspółcześnione). Powyższe okoliczności mogą ponadto tworzyć różne kombinacje, których przedmiotowa analiza dostarczyłaby zapewne kolejnych interesujących wniosków.

³¹ Właśnie posłużyłem się argumentem z autorytetu.

³² Zob. H. Kötz, *Scholarship and the Courts: A Comparative Survey*, w: *Comparative and Private International Law. Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday*, red. D. Clark, Berlin 1990; N. Duxbury, *Jurists and Judges. An Essay on Influence*, Oxford 2001; T. Stawicki, W. Staśkiewicz, J. Winczorek, *Między policentrycznością a fragmentaryzacją. Wpływ Trybunału Konstytucyjnego na polski porządek prawny*, Warszawa 2008, s. 26.

³³ Niektórzy wprost mówią o dominującej autoreferencyjności orzecznictwa. Zob. C. Castronovo, *Eclissi del diritto civile*, Milano 2015; A. Cadoppi, *Giurisprudenza e diritto penale*, w: *Studi in onore di Mauro Ronco*, red. E.M. Ambrosetti, Torino 2017, s. 35 i n.; R. Pardolesi, *Dottrina e giurisprudenza: conflitti, dialoghi, monologhi*, *Diritto & Questioni pubbliche* 2019, t. 19, nr 1, s. 51–60.

Przyjmuje się także, że ciężar argumentu z autorytetu systemowego jest uzależniony od obowiązującej hierarchii organów państwowych (np. sądowych), od ich kompetencji *ratione materiae*, od liczby orzeczeń zgodnych bądź od faktu, że wyrok zapadł stosunkowo niedawno. Za każdym razem, kiedy tworzy się i utrwała ugruntowany/jednolity kierunek interpretacyjny potwierdzony orzeczeniami sądów najwyższych instancji (*living law*) i – tym samym – przełamuje dotychczas dominujący kierunek, odwołanie się do spójności doktryny i judykatury oznacza, że argument *ex auctoritate* jest ekstremalnie mocny³⁴. W przeciwnym wypadku, tj. kiedy określona teza interpretacyjna została przyjęta w sposób parcjalny, sporadyczny lub wyraża poglądy jednostki, taki kierunek, nawet jeśli jest promowany przez autorytet systemowy, ma słabą wartość argumentacyjną.

Warto również podkreślić, że w przypadku autorytetów epistemicznych czynnik [a] jakościowy jest uzależniony od osobistego prestiżu cytowanego autora, jego afiliacji akademickiej, a nawet wydawnictwa publikującego rezultaty badań naukowych. Natomiast czynnik [b] ilościowy wydaje się odgrywać drugorzędną rolę w uznaniu wypowiedzianych poglądów, choć „szanowana doktryna” zawsze fascynuje i przyciąga, nawet jeśli należy do mniejszości.

Trzecia obserwacja odnosi się do sposobu powoływania się na argument z autorytetu: praktyka dokumentuje, że [a] autorytet epistemiczny przywołuje się, wskazując imię i nazwisko eksperta, podczas gdy ten o [b] charakterze systemowym – poprzez jednoznaczne wskazanie organu państwowego. Oczywistym jest, że alternatywnym sposobem korzystania z analizowanej argumentacji jest [a₁] rzetelna informacja na temat publikacji lub [b₁] konkretnego orzeczenia. Równie popularną metodą jest posługiwanie się związkami wyrazowymi, takimi jak: [a₂] szanowana/ceniona doktryna, najnowsza doktryna, *probatī auctores* lub [b₂] utrwalona linia orzecznicza, dominująca linia orzecznicza, jednolite orzecznictwo, bez wskazywania jednak dodatkowych specyfikacji. O ile w procesie argumentacji doktrynalnej przeważa drugi sposób [a₁ i b₁], to w rozumowaniu sądowym autorytety epistemiczne przywoływane są na sposób [a₂], zaś te systemowe na sposób [b₁]³⁵.

Ostatnia uwaga dotyczy umiejscowienia odniesienia do autorytetu w redagowanym tekście. Ślad takiego działania zazwyczaj pozostawia się bądź w nawiasie (krótko i lakonicznie), bądź w postaci przypisu dolnego. Powyższy sposób przywoływania opinii autorytetów stanowi zwykle informację o stanie badań określonego

³⁴ Por. L. Mengoni, *Il diritto vivente come categoria ermeneutica*, w: *Ermeneutica e dogmatica giuridica. Saggi*, red. L. Mengoni, Milano 1996, s. 152.

³⁵ Interesująca jest dyspozycja art. 118 przepisów wykonawczych włoskiego kodeksu postępowania cywilnego wzbraniająca sędziemu bezpośredniego cytowania w wyrokach opinii poszczególnych prawników: „In ogni caso deve essere omessa ogni citazione di autori giuridici”.

zagadnienia i służy wskazaniu konkretnych poglądów³⁶; rzadziej prowadzi do ich głębszej analizy i rozwojowej polemiki.

Uwagi końcowe

Nieodzownym elementem interpretacji prowadzonej w ramach dyskursu prawniczego jest zastosowanie właściwej argumentacji. W praktycznym dyskursie prawniczym powszechność użycia argumentu odwołującego się do autorytetu jest zjawiskiem wręcz oczywistym i dlatego niedozwolona jest ignorancja interpretacji sądów i doktryny. Taki stan rzeczy po części wynika z faktu, że prawodawca nie jest w stanie objąć wiążącym normatywnym komunikatem wszelkich potencjalnych hipotez zastosowania przepisu prawa. Działaniem zasadnym jest zatem „dopowiadanie” treści normatywnej niewynikającej w sposób oczywisty, tj. bezpośrednio z treści interpretowanego przepisu; jest to wręcz powinność stosujących prawo, o ile nie zostają naruszone wymogi zasady legalizmu i wynikające z niej wartości (równości, słuszności, sprawiedliwości itp.). I choć tego typu interpretacje (rozumowania) prawnicze mogą być z samej swej istoty zawodne, to przypadek odwołania się do autorytetu systemowego (mniej do autorytetu epistemicznego) może stanowić samodzielną podstawę uzasadnienia określonych poglądów. Nie powinien być jednak ich ostatecznym i definitywnym rozstrzygnięciem, jako że – od uważanych za bezdyskusyjne zasad prawnych *lato sensu* – istnieje bardzo wiele odstępstw; z podobnym przekonaniem ich bronimy, co ustanawiamy od nich wyjątki. Ostatecznie nie można przeceniać znaczenia argumentu z autorytetu, jakkolwiek, mimo iż jest on pozbawiony dogmatycznej legitymizacji, wyraża wiele powszechnie akceptowanych we współczesnej kulturze prawnej intuicji.

Bibliografia

- Alexy R., *Interpretazione giuridica*, w: *Enciclopedia delle scienze sociali*, t. 5, Torino 1996.
 Barberis M., *Pluralismo argomentativo. Sull'argomentazione dell'interpretazione*, *Etica & Politica* 2006, nr 1.
 Borowicz A., *Argument interpretacyjny odwołujący się do woli rzeczywistego prawodawcy*, *Studia Prawno-Ekonomiczne* 2009, t. 79.

³⁶ Por. F. Sheciara, *Legal Arguments...*, s. 314; zob. przyp. 2 niniejszego opracowania.

- Cadoppi A., *Giurisprudenza e diritto penale*, w: *Studi in onore di Mauro Ronco*, red. E.M. Ambrosetti, Torino 2017.
- Canale D., Tuzet G., *La giustificazione della decisione giudiziale*, Torino 2020.
- Carlizzi G., *La valutazione della prova scientifica*, Milano 2019.
- Castronovo C., *Eclissi del diritto civile*, Milano 2015.
- Celano B., *La teoria del diritto di Hans Kelsen. Una introduzione critica*, Milano 1999.
- Chiassoni P., *Tecnica dell'interpretazione giuridica*, Torino 2007.
- Diciotti E., *Interpretazione della legge e discorso razionale*, Torino 1999.
- Diciotti E., *Verità e certezza nell'interpretazione della legge*, Torino 1999.
- Duxbury N., *Jurists and Judges. An Essay on Influence*, Oxford 2001.
- Gianformaggio L., *Logica e argomentazione nell'interpretazione giuridica, ovvero i giuristi presi sul serio*, w: *Interpretazione e decisione. Diritto ed economia*, red. F. Gentile, Milano 1989.
- Goldsworthy J., *The Real Standard Picture, and How Facts Make It Law: A Response to Mark Greenberg*, *The American Journal of Jurisprudence* 2019, t. 64, nr 2.
- Grotkowska K., *Problematyka argumentu z linii orzeczniczej*, w: *Refleksyjność w prawie. Inspiracje*, red. J. Karczewski, M. Żuralska, Warszawa 2015.
- Guastini R., *L'interpretazione dei documenti normativi*, Milano 2004.
- Guastini R., *Precedenti interpretazioni*, w: *Il vincolo giudiziale del passato. I precedenti*, red. A. Carleo, Milano 2018.
- Hart H.L.A., *Commands and Authoritative Legal Reasons*, w: *Essays on Bentham. Jurisprudence and Political Theory*, red. H.L.A. Hart, Oxford 1982.
- Hauser R., Trzeciński J., *Prawotwórcze znaczenie orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego w orzecznictwie Naczelnego Sądu Administracyjnego*, Warszawa 2008.
- Iacona A., *L'argomentazione*, Torino 2005.
- Jabłońska-Bonca J., *Argument z autorytetu w dyskursie prawniczym. Zarys tematu*, w: *Problemy współczesnego ustrojoznawstwa. Księga jubileuszowa Profesora Bronisława Jastrzębskiego*, red. J. Dobkowski, Olsztyn 2007.
- Jabłońska-Bonca J., Zeidler K., *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa 2016.
- Jabłoński P., *Argument z autorytetu*, w: *Warsztaty prawnicze. Logika praktyczna z elementami argumentacji prawniczej*, red. W. Gromski i in., wyd. 3, Bielsko-Biała 2021.
- Jakubowski A., Gajewski S., *Argument z linii orzeczniczej w orzecznictwie sądów administracyjnych*, Warszawa 2015.
- Kalinkowski S., *Aurea dicta. Złote słowa*, Warszawa 1997.
- Koszowski M., *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa*, Warszawa 2019.
- Koszowy M., Budzyńska K., *Strategie retoryczne, techniki komunikacyjno-poznawcze, błędy i sofizmaty*, Warszawa 2015.
- Kötz H., *Scholarship and the Courts: A Comparative Survey*, w: *Comparative and Private International Law. Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday*, red. D. Clark, Berlin 1990.
- Kukuryk K., *Argument ex auctoritate w argumentacjach prawniczych*, w: *Etyka zawodów prawniczych w praktyce. Relacje na sali rozpraw*, red. G. Borkowski, Lublin 2013.
- Lamond G., *Persuasive Authority in the Law*, *Harvard Review of Philosophy* 2010, t. 17.

- Leszczyński L., *Ujednolicanie orzecznictwa a precedens w sądowym stosowaniu prawa*, w: *Jednolitość prawa sądowego cywilnego a jego odrębności krajowe*, red. M. Sawczuk, Lublin 1997.
- Locke J., *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, t. 2, tłum. B.J. Gawecki, Warszawa 1955.
- Lombardi Valluri L., *Corso di filosofia del diritto*, Venezia 1981.
- Łacińska terminologia prawnicza, red. J. Zajadło, Warszawa 2020.
- MacCormick N., *Argumentation and Interpretation in Law*, Ratio Juris 1993, nr 6.
- Mengoni L., *Il diritto vivente come categoria ermeneutica*, w: *Ermeneutica e dogmatica giuridica. Saggi*, red. L. Mengoni, Milano 1996.
- Morawski L., *Czy precedens powinien być źródłem prawa?*, w: *W kręgu problematyki władzy, państwa i prawa. Księga jubileuszowa w 70-lecie urodzin Profesora Henryka Groszyka*, red. J. Malarczyk, Lublin 1996.
- Morawski L., *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2010.
- Nowacki J., Tabor Z., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2020.
- Pardolesi R., *Dottrina e giurisprudenza: conflitti, dialoghi, monologhi*, Diritto & Questioni pubbliche 2019, t. 19, nr 1.
- Perelman C., *Logique juridique. Nouvelle rhétorique*, Paris 1979.
- Pino G., *Ex auctoritate*, Diritto & Questioni pubbliche 2022, t. 22, nr 1.
- Piszko R., *Zasady techniki prawodawczej w praktyce wykładni prawa*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 2002, t. 54, z. 1.
- Pretkiel B., *Argument z autorytetu eksperta na przykładzie instytucji biegłego w polskim postępowaniu sądowym*, rozprawa doktorska, Warszawa 2018.
- Przybylski-Lewandowski F., *Dyskurs prawniczy*, w: *Leksykon retoryki prawniczej*, red. P. Rybiński, K. Zeidler, wyd. 2, Warszawa 2018.
- Pulka Z., *Dyrektywy interpretacyjne*, w: *Wprowadzenie do nauk prawnych*, red. A. Bator, Warszawa 2016.
- Pulka Z., *Wykładnia prawa*, w: *Wprowadzenie do nauk prawnych*, red. A. Bator, Warszawa 2016.
- Romanowicz M., *Argument z autorytetu w dyskursie sądowym – próba wyjaśnienia*, w: *Wykładnia Konstytucji. Inspiracje, teoria, argumenty*, red. T. Stawecki, J. Winczorek, Warszawa 2014.
- Romanowicz M., *Utrwalona linia orzecznicza jako argument z (własnego) autorytetu sądowego*, w: *Rola orzecznictwa w systemie prawa*, red. T. Giaro, Warszawa 2016.
- Sarkowicz R., *Autorytet a obiektywna interpretacja tekstu*, w: *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga jubileuszowa Profesor Marii Boruckiej-Arctowej*, red. G. Skąpska, M. Borucka-Arctowa, Kraków 1992.
- Schauer F., *Authority and Authorities*, Virginia Law Review 2008, t. 94, nr 8.
- Schauer F., *Thinking Like a Lawyer*, London 2009.
- Sękowski P., *Formalne aspekty argumentu z autorytetu*, Bibliotheca Philosophica 2016, nr 1.
- Shapiro S., *Authority*, w: *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*, red. J. Coleman, S. Shapiro, Oxford 2002.
- Shecaira F., *Legal Arguments from Scholarly Authority*, Ratio Juris 2017, t. 30, nr 3.
- Sobański R., *Czy dokumenty prywatne zdobyte w sposób niegodziwy są dopuszczalne jako dowody w kanonicznym procesie o nieważność małżeństwa?*, Ius Matrimoniale 2003, t. 14, nr 8.

- Soper P., *The Ethics of Deference*, Oxford 2002.
- Stawecki T., Staśkiewicz W., Winczorek J., *Między policentrycznością a fragmentaryzacją. Wpływ Trybunału Konstytucyjnego na polski porządek prawny*, Warszawa 2008.
- Stelmach J., Brożek B., *Metody prawnicze: logika, analiza, argumentacja, hermeneutyka*, Kraków 2006.
- Stelmach J., Brożek B., *Sztuka negocjacji prawniczych*, Warszawa 2011.
- Summers R., Taruffo M., *Interpretation and Comparative Analysis*, w: *Interpreting Statutes. A Comparative Study*, red. N. MacCormick, R. Summers, London 1991.
- Tarello G., *L'interpretazione della legge*, Milano 1980.
- Taruffo M., *Precedente e giurisprudenza*, Napoli 2007.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 1. *O Bogu*, tłum. P. Bełch, Londyn 1975.
- Troper M., *Cos'è la filosofia del diritto*, Milano 2003.
- de Vergottini G., *Oltre il dialogo tra le Corti. Giudici, diritto straniero, comparazione*, Milano 2010.
- Witkowska-Maksimczuk B., *Argumentacja erystyczna. Analiza logiczna wybranych sofizmów*, Warszawa 2021.
- Wróblewski J., *Rozumienie prawa i jego wykładnia*, Warszawa 1990.
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Warszawa 2010.